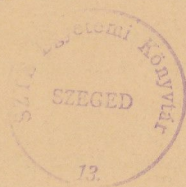

Szegedi Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar
Irodalomtudományi Doktori Iskola
A 17–19. század magyar és francia irodalma
Program

Burján Monika

**A fordításról való gondolkodás
története Magyarországon
1787 és 1883 között**

PhD értekezés
Tézisek

Témavezető:
Dr. Penke Olga
tanszékvezető egyetemi docens

Szeged 2003

Burján Monika
A fordításról való gondolkodás története
Magyarországon
1787 és 1883 között
Tézisek

1. Az értekezés célja

1. A magyar irodalom története elválaszthatatlan a fordítás történetétől: a XVI. század végéig csaknem valamennyi magyar nyelvű irodalmi mű egy idegen nyelven született alkotás fordítása vagy adaptációja, s a XVII–XVIII. század magyar nyelvű irodalmának döntő többsége is fordítás. A fordításnak a nemzeti művelődésben játszott vitathatatlanul elsőrangú szerepe és rendkívül gazdag hazai múltja ellenére a fordításirodalom, s különösen a fordításról való gondolkodás története meglehetősen elhanyagolt területe a magyar irodalomtörténet-írásnak. Igen kevés azoknak a tanulmányoknak a száma, amelyek a fordítás- illetve a fordításelméleti gondolkodás történetével foglalkoznak, több korszakot felölelő, rendszerező-összefoglaló kritikátörténeti munka pedig egyáltalán nincs. A helyzet nemzetközi viszonylatban sem sokkal jobb: a XX. századi fordításelméleti jellegű munkáknak csak meglehetősen kis hányada foglalkozik a történeti aspektussal.

2. Ez a jelenség arra vezethető vissza, hogy a traduktológia mai művelői egészen egyszerűen nem, vagy csak rendkívül felületesen ismerik a korábbi évszázadok fordításelméleti gondolkodását reprezentáló dokumentumokat, és ezért arra a hibás következtetésre jutnak, hogy a XX. század előtt nem is létezett fordításelmélet. Holott egy modern tudományos szemléletű vizsgálódásnak és az arra épülő elméleti elgondolásoknak nem lenne szabad teljesen elhatárolódnia attól, amit az elmúlt évszázadok során a fordításról – még ha mai mércével mérve „tudománytalanul” is – mondtak. A fordításelméletnek fel kell dolgoznia a fordításról való gondolkodás történetének dokumentumait, rendszerezve és egymással összevetve a fordításról gondolkodók nézeteit, feltárva a köztük lévő összefüggéseket, feltérképezve a hatásokat, s e nézetek kialakulásában szerepet játszó kulturális, esztétikai, művelődéspolitikai stb. tényezőket. Természetesen egyetlen doktori értekezés, még egy jól körülhatárolt korszak esetében sem elegendő arra, hogy felszámolja az összes hiányosságot, azonban talán néhány fontos adalékkal hozzájárulhat egy majdani szintézishez

3. Dolgozatomban a magyar irodalomtörténet mintegy százéves periódusának, a XVIII. század végétől a XIX. század végéig terjedő időszaknak a fordításról vallott nézeteit, elvi-elméleti megnyilatkozásait (ahol ez lehetséges a külföldről érkező hatások bemutatásával), esetenként ezen álláspontok ütközéséből eredő vitákat kívánom megvizsgálni. Az elemzett időszak határait két fordításelméleti mű megjelenési dátuma alkotja: Batsányi fordításról szóló értekezésének első változatáé (1787), illetve Heinrich Gusztáv *A műfordítás elméletéhez* című tanulmányáé (1883). Batsányi írása mérföldkő a fordításról való gondolkodás magyar történetében: ő az első olyan magyar szerző, aki a fordításról összefüggően, önálló tanulmányban – tehát nem egy konkrét fordításhoz kapcsolódó paratextusban – értekezett. A Heinrich Gusztáv által írt értekezés a XIX. század utolsó jelentős fordításelméleti dokumentuma: a szerző újra felveti benne a fordítás alapkérdéseit, amelyekre a Batsányiéival voltaképpen teljesen megegyező válaszokat ad. Mindketten azt az elvet vallják, hogy a fordítónak (a célnyelv adta lehetőségeken belül) meg kell kísérelnie az eredeti mű tartalmi és formai jegyeinek mind teljesebb visszaadását. Az őket egymástól elválasztó száz év során azonban a lehető legkülönbözőbb fordításelméleti nézetek jelennek meg, az esztétikai-kritikai szemlélet alakulásának függvényében.

2. Az értekezés tárgya, felépítése

1. A fenti indokok alapján kijelölt intervallum fordításelméleti meggondolásainak ismertetése előtt egy önálló fejezetben összefoglalom az előzményeket, a XVI. század elejétől (ebből az időből származnak a legelső fordítással kapcsolatos megnyilatkozások) a vizsgált korszak kezdetéig. Ezt két okból tartottam feltétlenül szükségesnek: egyrészt a fordításról való magyar gondolkodás folyamatának-folyamatosságának szemléltetése szempontjából, hiszen a fordítási tevékenységet csaknem kezdetektől fogva végigkíséri a róla való gondolkodás. Másrészt úgy vélem, az előzmények rendszeres és időrendi áttekintése segít elkerülni azt, hogy újdonságként értékeljünk esetleg már több száz éve létező nézeteket.

A fordításról való gondolkodás – mint minden európai nép esetében – nálunk is a Szentírás anyanyelvre való átültetése körüli erőfeszítésekkel kezdődik. Ekkor alakul ki és erősödik meg írástudóinkban a fordítói tudatosság, amely a fordításnak egy nemzet életében játszott szerepe

felismeréséhez és bizonyos fordítói elvek, álláspontok kikristályosodásához vezet. A fordítás során követett elveikről, módszereikről a fordítók az olvasóknak is beszámolnak, így a (töredékes majd a teljes) bibliafordításokhoz kapcsolódó előszavak a magyar fordításelméleti gondolkodás első dokumentumai.

A XVII. században az egyre szaporodó magyar nyelvű kiadványok döntő többsége fordítás vagy adaptáció, amelyekhez a szinte kötelezően kapcsolódó előszavak, ajánlások számos fordításra vonatkozó megállapítást is tartalmaznak. Ugyanakkor ez a sokat fordító század nem termel ki komolyabb fordításelméleti összegzést: az elszórt megjegyzések nem sokban haladják meg a XVI. században született kijelentések színvonalát. Új momentum, hogy a fordítás hibái miatti szokásos mentegetőzés már nem a fordító tudásának korlátaira vagy a fordítási mesterségben való járatlanságára hivatkozva történik, hanem a magyar nyelv szegényessége, szókészletének szűkössége miatt. A XVIII. században a latinizmus nagymérvű előretörése és a haladó művelődési törekvéseket képviselő protestáns értelmiség háttérbe szorítása mellett sem halnak el teljesen azok a hangok, amelyek a magyarnyelvűséget és a magyar nyelv – többek között – fordításokkal való fejlesztésének szükségességét hirdetik. A század közepétől egyre többen, s egyre határozottabban vallják ezt a szemléletet, melynek elemei Bessenyei Györgynél egyesülnek művelődéspolitikai programmá.

2. A magyar nyelv és a magyar nyelven való írás presztízse a század utolsó évtizedeiben egyre jobban növekszik: az irodalom anyanyelvű művelése, s ezen belül a fordítás valósággal hazafias kötelességgé válik, melynek jutalma az író/fordítót övező dicsőség. Ez azonban veszélyekkel is jár: sok lelkes önjelölt akad, aki fordításra vállalkozik, jóllehet sem idegennyelv-tudása, sem egyéb képességei nem elegendőek e tevékenység sikeres műveléséhez. Ennek a magyar nyelv és a magyar nyelvű irodalom szempontjából egyaránt ártalmas jelenségnek próbál gátat vetni Batsányi, amikor az 1780-as évek végén megírja és közzéteszi a fordítás elvi és gyakorlati kérdéseit tárgyaló értekezéseit.

Batsányi „reguláival” a gyakorló fordítóknak kíván útmutatást, segítséget adni, arra vonatkozóan hogyan, milyen elvek szem előtt tartásával érhetik el, hogy fordításuk az eredetinek igaz, hív stb. „mása” legyen, ugyanis ezt, az a két szöveg (tartalmi és formai) ekvivalenciájának a megteremtését tekinti a fordító feladatának. Batsányi normatív, de a szó iránymutató értelmében. Meg van győződve arról, hogy bizonyos fordítói elvek, szabályok tiszteletben tartása

nélkül nem születhetnek olyan fordítások, amelyek képesek a nemzet kulturális és tudományos fejlődését szolgálni. A fordítóktól nem várja el ugyanakkor az elvek szolgálai, feltétel nélküli követését, „az okos, értelmes Fordított” belátására bízva, hogy azokat erőltetés nélkül, „*a’ mennyire lehet*” alkalmazza. A három változatban megfogalmazott értekezés egy viszonylag koherens szabályrendszert nyújt, amelyben a „közönséges” regulák a fordítás általános feltételeire, míg a „különös” regulák az ekvivalencia-teremtő tevékenység különböző szintjeire vonatkoznak.

3. Kazinczy Ferenc a fordítási tevékenységre vonatkozó gondolatait, elveit nem fejtette ki összefüggő tanulmány formájában, koncepcióját elszórt megjegyzésekből rekonstruálhatjuk. Mivel a fordítást mindenekelőtt a nyelv- és stílusújítás legfontosabb eszközének tartotta, legtöbb fordítással kapcsolatos kijelentése a nyelvújítással szoros összefüggésben hangzik el. Bár fogsága előtti pályaszakaszának mind elvi megnyilatkozásaiban, mind gyakorlatában egyfajta eklekticizmus figyelhető meg, már ekkor úgy vélekedik, hogy a nyelv fejlesztését csakis a szoros fordítás szolgálhatja, amely alatt ő elsősorban a stílusjegyek minél árnyaltabb visszaadását, azaz voltaképpen stílári ekvivalenciát ért.

Fogsága után a fordítás még dominánsabb helyet kap nyelv- és irodalomszemléletében, hiszen a magyar irodalomnak és irodalmi nyelvnek a nyugati kultúrákhoz való felzárkóztatása érdekében olyan fordítási módot javasol és valósít meg saját gyakorlatában, amely a magyar nyelv kifejezőkészletében meglévő hiányosságok kiküszöbölésére idegen nyelvi fordulatok, frazémák tükörfordítását alkalmazza. Meggyőződése volt, hogy a fordítással behozott idegenszerűségeknek megvan a maguk létjogosultsága: bár kezdetben a befogadóközönség ellenállásába ütköznek, később fokozatosan belesimulnak a nyelvbe. Kazinczy számára a fordítás fő célja tehát nem az, hogy valamely idegen nyelvű művet az adott nyelvet nem beszélők számára elérhetővé tegyen, hanem hogy általa a magyar irodalmi nyelvet sokoldalúan fejlessze, és alkalmassá tegye – nyugati mércével mérve is – színvonalas eredeti művek írására.

4. Toldy Ferenc nem csupán „irodalomtörténet-írásunk atyja”, hanem a magyar fordításelméleti gondolkodás egyik jelentős alakja is. Hosszú és szerteágazó pályáján a fordítási tevékenység, a műfordítás elméleti és gyakorlati problémái mindvégig kiemelt helyet kapnak. Pályája kezdetén maga is tevőlegesen kívánt hozzájárulni ahhoz, hogy a magyar közönség anyanyelvén vehesse kézbe a világirodalom jeles alkotásait. Amikor nagyratörő fordítói terveit összerombolja egy ifjúkori fordítására kapott

kemény bírálat, kritikusként és tekintélyét is latba vető irodalompolitikusként próbált tenni azért, hogy a műfordítás általa helyesnek tartott elvei minél szélesebb körben elterjedjenek.

Fordításelméleti nézetei esztétikai-kritikai szemléletének alakulásával párhuzamosan módosulnak, sőt önmaguk ellentétébe fordulnak. Míg a harmincas években a mű egyszeri és megbonthatatlan egységének romantikus alapelvét képviselve a szigorú tartalmi és formai hűség mellett szállt síkra, a negyvenes években a nemzeti szellem tiszteletben tartásának, megóvásának szándéka állt gondolkodása homlokterében. Ennek érdekében tulajdonképpen lemond a teljes alaki hűség elvéről, és a verses formájú művek fordításakor az idegen forma nemzeti versalakkal való helyettesítését javasolja, abban a meggyőződésben, hogy a költői gondolat csak így juthat el a nemzet egészéhez.

5. A szabadságharc bukása után, az újjászerveződő irodalmi életben ismét napirendre kerülnek a fordítás elméletével és gyakorlatával kapcsolatos kérdések. Annál is inkább, mivel a hatvanas évek elejétől a Kisfaludy Társaság irányításával mindezidáig soha nem látott mértékű, mondhatni kampányszerű fordítási tevékenység veszi kezdetét, amelynek legfontosabb epizódjait Shakespeare, majd Molière összes műveinek magyar nyelvre való átültetése alkotja. E nagyszabású fordítói vállalkozás szükségszerű velejárója, hogy a benne résztvevők számos elvi, módszertani problémával szembesülnek, amelyeket munkájuk sikere érdekében tisztázniuk kell. A magyar Shakespeare-fordítás, amely kezdetben egy lelkes irodalompártoló magánkezdeményezéseként indult, a Kisfaludy Társaság 1860-as újjáalakulását követően kerül közelebb a megvalósuláshoz. Az előkészítésben már korábban is részt vállaló Arany János fogja össze az első magyar Shakespeare-bizottság munkáját: a bizottság által előterjesztett javaslatok, amelyek mind formai, mind tartalmi kérdéseket érintenek, minden tekintetben Arany elméleti álláspontját tükrözik. A magyar irodalom első nagyszabású fordítói kampányának elvi irányadója tehát Arany János volt, a korszak legjelentősebb fordításelméleti tárgyú értekezését azonban nem ő, hanem a Shakespeare-fordításban ugyancsak részt vevő Szász Károly írta.

Szász, mint előtte mások is, a műfordítás céljából kiindulva határozta meg annak módszerét. Számára a műfordítási tevékenység legfontosabb feladata, hogy a befogadó nyelven olyan művet hozzon létre, amely ugyanazt az esztétikai hatást gyakorolja a maga olvasójára, mint az eredeti mű a forrásnyelvi olvasóra. Ezt a célt szerinte úgy lehet elérni, ha a fordító

„az eredeti eszmét tökéletesen az eredeti alakjában” adja vissza, „ugyanazon részleteket ugyanazon sorban, azon számú és lejtésű szótagokban, ugyanannyi rimmel; és végre azon nemzeti és egyéni sajátosságokkal, ugyanazon jellemű hangulattal.” Tudja, hogy ez célkitűzés eszmény, amelyet abszolút tökéletességgel nem lehet megvalósítani, legfeljebb többé-kevésbé megközelíteni. Szász esztétikai felfogásában ugyanakkor egy irodalmi alkotás esetében a forma éppoly jelentős, mint a tartalom, így szerinte attól lényegesen eltérni nem kisebb hiba, nem kisebb hamisítás, mint az eszméken változtatni.

6. A következő évtizedekben egyre többen szoltak hozzá a fordítás elvi kérdéseihöz, e dokumentumok közül a fejezet további részében a négy legjelentősebbet vizsgálom meg. Brassai Sámuel a *Szépirodalmi Figyelőben* jelenteti meg 11 részből álló cikksorozatát. A fordítás alapegységének nem a szót, hanem a mondatot tekinti, tudja, hogy gyakran nem lehet (és nem is kell) a szótár által megadott formális megfelelők közül választani. A szerző szándékának maradéktalan kifejezése és ebből következőleg a forrásnyelvi és célnyelvi olvasóra tett azonos hatás etalonja nála is felbukkan: a fordítást ő is akkor tekinti ekvivalensnek az eredetivel, ha ugyanazt a hatást gyakorolja a maga olvasójára, mint az eredeti a forrásnyelvi olvasóra, ez azonban szerinte csakis „nemzeties”, azaz mindenfajta idegen nyelvi hatást kirekesztő, az anyanyelv törvényeit tiszteletben tartó fordítással valósítható meg.

Az évtized másik terjedelmesebb fordításelméleti írásának Márki József a szerzője, aki még mindig Toldy Ferenc 1843-as értekezésével vitázik. A Toldy által propagált alakhűnek nevezett, valójában az eredeti formát nemzetire cserélő fordítási móddal szemben az eredeti versformát (jelesül a görög-latin mértékeket) is híven tolmácsoló fordítás mellett száll síkra, sorra megcáfolva azokat az érveket, amelyeket az antik metrumoknak a magyar irodalomban való használata ellen szokás felhozni.

7. Irodalmunkban illetve a fordításról való gondolkodásunkban Radó Antal az első, aki a magyar műfordítás történetének, pontosabban annak egy bizonyos korszakának ismertetésére vállalkozik. A valóban műfordítástörténeti jellegű munka elé egy elméleti bevezetőt illesztett, amelyben azt vizsgálja, hogy a műfordítás meghatározásában milyen eltérések mutatkoznak a különböző korokban. Megállapítja, hogy ezek elsősorban abból származnak, hogy az egyes szerzők másképpen értelmezik az eredetihez való hűség követelményét. Egy rövid fordításelmélet-történeti visszatekintés után kifejti saját fordításelméleti álláspontját is, hangsúlyosan megkülönböztetve a fordítást a műfordítástól. Míg a fordítás bármely műnek más nyelvre való áttételét

jelenti, addig a műfordítás valamely szépirodalmi műnek más nyelvre való olyan áttétele, mely anyagilag, és amennyiben az illető nyelv természete engedi, alakilag is hű. Az alaki hűséget Toldyhoz hasonlóan értelmezi: úgy véli, hogy az olvasóra gyakorlandó hatás érdekében az idegen versformát helyesebb egy olyannal felcserélni, amely a célnyelv irodalmi hagyományának jobban megfelel.

8. Heinrich Gusztávot pontosan a Radó által is képviselt elv, s a nyomában egyre inkább terjedő gyakorlat készítette fordításelméleti nézetei kifejtésére. E jelenség okait kutatva két okot vél felismerni. Az egyik az a szemlélet, miszerint az ókor remekeit a modern közönség az antik formák miatt képtelen élvezni, a másik pedig az a – Heinrich szerint alapvetően téves – meggyőződés, hogy így olyan alakba „öltöztetik” az antik költőt, melyet maga is használna, ha ma írná meg művét. A műfordítónak az ő felfogásában nem az a feladata, hogy az ókori szerzőket olyan alakban tolmácsolja, amilyet az esetleg használt volna, ha a fordító korában élne, hanem az, hogy minden vonatkozásban olyannak igyekezzék bemutatni, amilyen a valóságban volt. Az eredeti mű formáját azért sem lehet egyszerűen egy sajátos fordítói szemléletből fakadó döntés nyomán megváltoztatni, mivel ez a probléma lényeges esztétikai elveket, törvényeket érint, nevezetesen a tartalom és a forma viszonyának kérdését. Mivel tartalom és forma az irodalmi művekben egységet alkot, az eredeti alaktól eltérni legfeljebb csak bizonyos kényszerítő körülmények hatására lehet, s itt szerinte mindössze két szempont merülhet fel: a ritmus kérdése és egyes műfajok természete.

3. Konklúzió

Doktori értekezésemben arra törekedtem, hogy bemutassam, a XVIII. század végi—XIX. századi Magyarországon a fordításról való gondolkodás – a fordítási tevékenységnek tulajdonított jelentős feladattal összhangban – igen hangsúlyosan jelen van az irodalmi életben. Ha igazán nagy lélegzetű, könyvterjedelmű elméleti munkák nincsenek is, a fordításról való gondolkodás korabeli dokumentumai korántsem tekinthetők csupán spontán megfigyelések összegzésének vagy fordítói fogások bemutatásának. Ezek az írások megállapításokat, elveket foglaltak össze rendszerező, általánosító szándékkal, ugyanakkor mindvégig szorosan kötődtek a praxishoz, hiszen többnyire az a szándék hívta életre őket, hogy fogódzót nyújtsanak a fordítási tevékenység mércéjét kereső gyakorló fordítók számára. A maguk idejében ezek elméletek voltak - ezek voltak az elméletek.

4. Az értekezés témájához kapcsolódó publikációk

Les premiers échos du naturalisme français dans la presse hongroise entre 1873 et 1880. Acta Romanica, Tomus XVIII, Etudes doctorales II, Szeged, 1998, 111-125.

Cent ans de réflexion théorique sur la traduction en Hongrie (1787-1883). Acta Romanica, Tomus XIX, Etudes doctorales III, Szeged, 1999, 65-73.

Traduction littéraire et réflexion théorique sur la traduction en France au XIXe siècle.

Acta Romanica, Tomus XX, Etudes doctorales IV, Szeged, 2000, 91-99.

A francia naturalista regény első visszhangjai a magyar sajtóban 1873 és 1880 között. Filológiai Közlöny, XLVI. évf. 2000/1-2, 34-49.

Toldy Ferenc helye a magyar fordításelméleti gondolkodás történetében. Irodalomtörténeti Közlemények, 2001/1-2, 29-56.

Réflexion théorique sur la traduction en France et en Hongrie au XIXe siècle.
= SZENDE, Thomas & MÁTÉ, Györgyi (szerk.): Frontières et passages. Actes du colloque franco-hongrois sur la traduction. Publication du Centre de recherche Lexiques-Cultures-Traduction (INALCO). Peter Lang, Bern, 2003. 45-53.

A fordításról való gondolkodás Magyarországon a XVI-XVII. században. Fordítástudomány, 2003/1, 18-43.

„Ez a nyugtalan törekedés, dolgozásomat minél hasonlóbbá tenni az eredetihez...”

Kazinczy Ferenc nézetei a fordításról.

Irodalomtörténeti Közlemények, 2003. (megjelenés alatt).

